

החינוך היהודי במזרח אירופה מימי-הביניים ועד לראשית המאה ה־ט

שמחה אסף

מקורות לתולדות החינוך בישראל

כרך א', מהדורה חדשה בתוספת הערות השלמות, בעריכת שמואל גליק

הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשס"ב

בשנת תשס"א, יצא לאור הכרך השני של מקורות לתולדות החינוך בישראל מאת שמחה אסף ובעריכתו של שמואל גליק – כעת, לאחר שנה בערך, רואה אור הכרך הראשון, אף הוא בעריכתו המופתית של שמואל גליק, המוקדש לתולדות החינוך היהודי במרכז אירופה ובמזרח. מצב החינוך ביהדות אשכנז היה שונה לחלוטין ממצבו ביהדות המזרח. אין ספק שכלימוד התלמוד, שעליו בעיקר התבסס החינוך היהודי במרכז אירופה ובמזרח, הצטיינה יהדות אשכנז ואולי אף עלתה על יהדות ספרד והמזרח, אפילו בימיה הטובים ביותר. אבל, כפי שנראה בהמשך הדברים, יתרון זה יצא שכרו בהפסדו. בדברים שאומר להלן אנסה לעמוד על כמה מן הנושאים המובאים במקורות שבספר, נושאים הראויים לעיון גם בימינו.

א

בתקופתם של רש"י ובעלי התוספות היה אמנם לימוד התלמוד ברמה שקשה לתאר למי שלא לן בעומקה של סוגיה זו, אבל חכמי הדורות האלה היו בקיאים בתנ"ך, וגם בלשון העברית ובדקדוקה – דבר שהקל במקצת על לימודם זה. לא כך היה במאות הראשונות של התקופה המודרנית, החל מן המאה ה־ט"ז, שאז החלה ירידה גדולה באיכות החינוך היהודי במרכז אירופה ובמזרח, אולי כתוצאה מרדיפות היהודים, הגירושים התכופים, והחיים בגטאות. שיטות ההוראה ב"חדר" ובישיבות היו גרועות, ונושאי הלימוד היו מוגבלים ביותר. ב"חדר" ובישיבה לא לימדו נ"ך, למשל, ולשון ודקדוק כמעט שלא ידעו; גם המלמדים והרבנים היו עילגי לשון, ואפילו כמה מן

הפוסקים המפורסמים לא היו נקיים משגיאות בדקדוק. הרמ"א (ר' משה איסרליס), שציטט מכתבי אריסטו, נינזף על-ידי המהרש"ל (ר' שלמה לוריא) על שהוא עוסק בפילוסופיה במקום לשפר את העברית שלו ולכתוב בלי שגיאות דקדוק. ואם בארזים נפלה שלהבת, אפשר רק לשער את חוסר ידיעתם של סתם יהודים בלשון ובדקדוק. בנידון זה בולטת בורותם של המלמדים שהיו מדלגים על הערות דקדוקיות בפירוש רש"י מפני שלא הבינו אותן, לרבים מהם לא היה מושג בחוקי הדקדוק העברי.

גם לימודי הש"ס והפוסקים סולפו על-ידי שיטת ה"חילוקים" שהייתה נפוצה בישיבות. שיטה זו שמה את הדגש על פלפולי סרק וחידודי הבל – משהו מעין ק"ן טעמים לטהר את השרץ, וכן להוכיח דבר והיפוכו שלא על-פי ההיגיון הישר. המהר"ל מפראג ראה בפלפולים אלה גילוי פנים בתורה שלא כהלכה וקלקול המידות: "כי כאשר אדם מרגיל עצמו בשקר... כל מעשיו נמשכים אחר השקר ומשקר הוא כמעשים גם כן" (עמ' 24); ואשר לחידוד המוח, עדיף לשחק שחמט "שבו חדרד חכמה ותחבולה" (שם). הוא כל כך התנגד שהציע ש"יותר יש ללמוד אומנות נגרות ושאר אומנות" (שם).

לעומת יהודי ספרד – לרבות גולי ספרד ופורטוגל – שרבים מהם היו בקיאים בלשון המדינה, יהודי אשכנזי ופולין היו חסרי השכלה חילונית כלשהי, ולרובם לא היה מושג בלשון המדינה. רק הנשים, הרוכלים והסוחרים, שהיה להם משא ומתן עם הגויים, רכשו במידה מסוימת שפה זו. תלמידי חכמים ובני הישיבות לא היו בקיאים בלשון המדינה, וכמובן שלא היה להם מושג בנושאים חילוניים מובהקים כגון מתמטיקה, ספרות לועזית, היסטוריה, גאוגרפיה וכדומה. לימודי חול לא היו כלולים בתוכנית הלימודים של מוסדות החינוך היהודיים. היו אמנם קהילות שלמדו בהן מעט חשבון, אבל – לפי קביעתו הקולעת של ר' אליעזר מאיר ליפשיץ – "עד החלוק לא באו, ותשבורת היתה מסודרת החשבון, ואלגברה רזי רזין" (עמ' כט).

היו כמובן יוצאי דופן, רובם אוטודידקטים שלמדו בדרך כלשהי לקרוא ולכתוב גרמנית וגם שפות לועזיות אחרות. ר' יעקב עמדין (היעב"ץ) מתאר כיצד הצליח לרכוש השכלה חילונית, ואיך לא הירשה לעצמו לשכור מלמד מחשש לביטול תורה ומצא נער משרת שלימד אותו בחשאי את צורת האותיות הלועזיות:

ותוך זמן קצר השגתי ידיעה זו לקרא היטב בספר לעז אשכנזי, כאלו היה לי מלמד על זה כמה

1 דבריו של המהרש"ל כה חריפים שראוי לצטט אותם: "הקפתי בחבילות חכמות ורובן חיצונות... ולחכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות... העבודה [לשון שבועה], יש לי יד בחכמתם כמותך אלא שארחיק מהם נדוד... ועתה אני הגבר ראיתי כתוב בתפילות ובסידורי הבתורים רשום בהם תפילת אריסטו. וזו היא אשמת הנשיא כמותך שנושא להם פנים, מאחר שאתה מערכו בדברי אלהים חיים... ובאלף מחילות יותר היה למר לעיין בחכמת הדקדוק, כי כתביך הם חומה פרוצה לרוב בנוכח ונסתר ונקבה וזכר ויחיד ורבים" (ההדגשה שלי – מ"א) (עמ' 513; ציוני העמודים מאכן ולהלן הם מהכרך הראשון).

שנים... מהרתי לקרוא בכל ספרי דפוס שלהם מיד בעצמי, עד שהשגתי בקיאות לקרות אפילו לשון הולנדי וגאזעטין (עיתונים), ולהבין גם הרבה מלשון לאטין וקראתי הרבה מספריהם בכל הידיעות השונות (עמ' 171–170).

תיאור זה מלמדנו שר' יעקב עמדין הקדים במידה מסוימת את דור המשכילים באשכנז, תוך התלבטות קשה בשל הבושה ובשל החשש לביטול תורה – בחינת "מניחין חי עולם ועוסקין בחיי שעה". אי-אפשר אפוא להפריז בחשיבות הפרוגרסיביות החינוכית של יעב"ץ, שהתיר לעסוק בלימודי חול אם כי רק בתנאי שלימודים אלה לא יהיו על חשבון לימודי הקודש ורק כלימודים משניים: "חלילה לאיש מישראל לעסוק בחיצוניות (=לימודי חול) דרך קבע" (עמ' 173). אשר לתיקונים בחינוך היהודי, ר' יעקב עמדין הלך במידה מסוימת בעקבות אביו, החכם צבי, שלפי עדות בנו:

שם אל לבו לתקן המעט הכללי שבין האשכנזים. ביחוד בפולין נתקלקל סדר הלימוד, ובעזבם לימוד המקרא לגמרי, באפן שנעשים רבנים שועלים קטנים דאפילו מקרא לא קרו, גם במשנה לא ידעו ולא בקיאי בצורתא דשמעתא, ופוסקים ראשונים לא ראו. על דבר זה נצטער אותו הצדיק (=החכם צבי) כל ימיו, וכאשר זכהו השם יתברך להושיבו בראש ורב מדינה בלבוב והגליל, מיד עלה בזכרונו דבר זה לעשות תיקון גדול בעניין סדר הלימוד (עמ' 171).

התיקונים שיעב"ץ הציע היו לכאורה מהפכניים (אם כי הצעתו שיתחילו ללמד את התינוקות את ספר ויקרא לפני ספר בראשית הייתה בהתאם לתקנת חז"ל [ויקרא רבה ז, ג]). בנוגע לסדרי הלימוד היו לו דרישות מרחיקות לכת: כל התנ"ך, "רב חכמת הדקדוק... קודם שיטריד שכלו [של התלמיד] בלימוד גמרא"; אלה "המבלבלים את הסדר, זה וזה לא עלתה בידיהם" (עמ' 172).

מתנגדו הגדול של יעב"ץ, ר' יונתן אייבשיץ, ראה בלימודי החול השפלת התורה והתנגד להם בכל כוחו. אבל בחוגי העשירים החלו להזניח את לימודי הקודש לעומת לימודי החול.² באחת מדרשותיו מתריע ר' יונתן על שמגדלים בנים לתרבות רעה, "להבדיל מתורת ה'", ובמקום שילמדו אותם תורה מלמדים אותם "לשון צרפת וכתובה וחשבון ורקוד, כדרך נערים עם בתולות, ונתמעט עונת התורה בעוה"ר, ממש לא שעה ביום" (עמ' 175–174).

בדרשה אחרת קובל ר' יונתן אייבשיץ על כך שבחור תלמיד חכם עני אינו יכול למצוא שידוך הגון: "שיאמרו: ראה זה עשיר בדעת ועני בממון, אתן לו בתי לאשה! דבר זה לא יראה ולא ימצא, ואין תקוה לבחור [ישיבה] להנשא לאשה, כי כאשר נושא לו במה לה[ת]פרנס" (עמ' 175).

ב

את היחס הליברלי ביותר כלפי לימודי חול לפני תקופת ההשכלה גילה המהר"ל מפראג. המהר"ל

2 ראה גם עמ' 248, 249, 281 ועוד.

טען "כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמוד החכמה שהיא מן השם יתברך... שהרי נתן להם מחכמתו יתברך" (עמ' 25). אשר לטענה שלפי חז"ל מותר ללמוד "חכמה יְנִית" רק בשעה "שאינה לא מן היום ולא מן הלילה" (מנחות צט, ע"ב), משיב המהר"ל שבתלמוד מדובר ב"חכמה שאין לה שייכות אל התורה כלל... אבל החכמות לעמוד על המציאות וסדר העולם בוודאי מותר ללמוד... הלא החכמה הזאת היא חכמת כל אדם" (עמ' 26).

אין צורך להוסיף שדבריו אלה של המהר"ל היו כקול קורא במדבר, וקרוב למאתיים שנה הם לא זכו לכל להתייחסות. גם לתיקונים בלימודי הקודש שהציע המהר"ל התנגדו רבים, ולא הועילו פניותיו לגדולי הרבנים בפולין וגליציה המזרחית (היום אוקראינה). כל כך נכשלו מאמציו שכתב בייאושו:

וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר הלא גם בזה לא עלתה בידי... ואלו נמצאו מעט אנשים מעטים, אחד מאלף, היתה נחמה באלו מעין, אבל שלא יהיה נמצא אחד מני אלף – על דבר זה "אני בוכיה, עיני עיני יִרְדָּה מים..." (עמ' 18).

המהר"ל התריע נגד שיטת הוראת פרשת השבוע, שבה לא היו מספיקים לסיים את לימוד הפרשה עד סוף השבוע. בשיטת הוראה זו לא הייתה המשכיות בלימוד החומש, ותכופות היה הלימוד המקוטע בלתי מובן לתלמידים. כמו כן לא נלמדו הפרשיות שחלו "בין הזמנים". המהר"ל ביקר בחריפות את המצב הזה:

הטפשים בארצות אלו... מלמדים עם הנער מעט מן הפרשה, ומפסיקין בשבוע אחרת פרשה שניה קצת מן הפרשה, ובכלות השנה לא יֵדַע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים, ואז יחזור בשנה שניה... וכן שלישית ורביעית וכמה שנים, וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו" (עמ' 17).

המהר"ל היה פדגוג דגול והבין את הכלל הפדגוגי החשוב שחומר הלימודים צריך להיות מותאם לגיל התלמיד. משום כך התנגד להוראת רש"י לילדים צעירים, שלא מסוגלים להבין את פירושו (שם). המהר"ל יצא גם נגד הזנחת לימוד המשנה, שהפכה למכת מדינה, שכן התחילו ללמד ילדים רכים גמרא, בלי כל הכנה. הוא קובל על "מעשי הדור הזה שאין אחד משגיח על המשנה בחשבו כי לא יקרא רבי רק ע"י התלמוד" (עמ' 19), ובעיקר הוא קובל על ש"בדורות אלו כל מה שאפשר להיות הפך הסדר הכל הוא אצלנו, וזה כאשר הוא בן שמונה או תשע שנים מתחיל הנער הקטן גמרא, וכי ערך שְׁכָל זה ראוי אליו?" (עמ' 22). וכאילו לא די בזה, הוסיפו את לימוד ה"תוספות" ללימוד הגמרא וגם סתם פלפולי הבל. המהר"ל ערער גם על שיטה זו וסיכם את הביקורת החריפה שלו במילים אלה:

ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות! ועוד יעלה בסולם... לעסוק בפלפול של הבל להסביר פנים אשר לא כן, אוסף רוח בחפניו ויהיה לרוח שקר בפיו. ודבר זה נוהג עד שיכתוב כתובה לאישה, אז... יפרוש מן התורה לגמרי, לא ישא בידי מאומה, לא מקרא ולא משנה ולא

תלמוד ולא דרך ארץ... אין להם מאומה בידם. והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא (עמ' 18-17).

ברם, המציאות לא התחשבה בכללים פדגוגיים, וכפי שהמהר"ל כותב, "אם אומרים לאבי הנער שיניח ללמוד את בנו שיטת ההלכה ולא ילמד עדיין התוספות – כאילו אומרים לו שלא ילמד כלל, כי אין האב חפץ רק בשם" (עמ' 19). במילים אחרות, מה שקובע הוא לא מה שטוב לחינוכו של הילד אלא היוקרה שתזכה לה המשפחה שתוכל להתפאר שהבן הצעיר כבר לומד תוספות.

המהר"ל לא היה לבד בהתנגדותו לשיטות החינוך הגרועות שהיו נהוגות בקרב יהודי מרכז אירופה ומזרחה. חברו לו אחיו, ר' חיים בפרידברג, ר' שלמה אפרים ב"ר אהרון לונטשיץ בעל עוללות אפרים, ור' ישעיהו הורוויץ (השל"ה), ועוד.

הגדיל מכולם ר' משה בר' אהרון מוראפטשיק, יליד מורביה שהיגר ללובלין ושימש שם מלמד תינוקות. ר' משה מוראפטשיק כתב ספר בשם **כיצד סדר משנה** (נדפס בלובלין בשנת שצ"ה [1635]) – אחד המקורות החשובים ביותר לתולדות החינוך היהודי באותה תקופה. ספר זה הוא כתב אשמה ארוך על מצב החינוך בזמנו – ולא רק בזמנו, שפן כל המגרעות שהוא מונה כמעט ולא תוקנו גם בשנים שלאחר מכן. גורל התיקונים שהציע לא היה שונה מגורלם של תיקוני המהר"ל – הם פשוט לא נתקבלו.

ר' משה מוראפטשיק קובל למשל על כך שמלמדים השתדלו למצוא חן בעיני בעלי-הבתים והיו מחניפים להם וכך היו אומרים לאבי התלמיד:

טוב שילמד בנך פלפול הגמרא והתוספות תחלה וחיידוד ואח"כ ילמוד הכל מעצמו, והם מעשה חידודים חידודים, ומלמדים הנערים לצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה (עמ' 541).

(נראה שאין שיטה גרועה עוברת מן העולם, וזכורני שבנעוריי כשלימדתי עברית לילד בן שש בלידס שבצפון אנגליה, התלוננו הוריו על כך שאינני מלמד אותו גמרא – מ"א).

ר' משה מונה קלקולים רבים בלימוד התורה לנערים, ונציין רק שניים מהם: א – מתחילים ללמד תינוקות של בית-רבן חומש עוד לפני שהתרגלו לקריאה בסידור (הסידור שימש אז גם ספר קריאה וגם ספר תפילות). לימוד חומש לא משך את הלבבות, ולכן מיד היו קופצים ומלמדים משנה "ברכות" פרק אחד או שניים, ומכאן היו ממהרים, לפי דרישת ההורים, ללמד את הילדים, בני השמונה או התשע, גמרא עם רש"י ותוספות – לימוד שהיה למעלה מהבנתם (עמ' 537-536). ב – והוא אולי אבי אבות הליקויים בחינוך היהודי: "שכל מלמד צריך להחניף לבעל הבית כדי שלא יקח הנער ממנו... ולומד עמו אע"פ שאינו ראוי למשניות או לגמרא, ומהלל ומשבח לנער בפני אביו, וגם לפעמים הוצרך להחניף לנער עצמו כדי שילמוד אצלו" (עמ' 537).

כיצד לתקן את הליקויים שהזכרנו ועוד ליקויים רבים אחרים, ואיך לשפר את מערכת החינוך? לר'

משה כמה הצעות והנה מקצתן:

מספר התלמידים בכל כיתה יוגבל לעשרים תלמידים, ראוי להשתדל שכל התלמידים יהיו באותה הרמה ובאותו הגיל. הלימוד יהיה בצוותא ולא לימוד פרטני לכל תלמיד בנפרד שאז חבריו בטלים מלימוד. בכל כיתה ילמדו נושא אחד בלבד – תנ"ך או משנה או גמרא עם פירוש רש"י ותוספות. לאחר שיהיו בקיאים בכל המקרא (אחרי חמש שנות לימוד מגיל חמש עד עשר), ילמדו התלמידים משנה עד גיל חמש-עשרה, ואחר כך תלמוד (עמ' 539) – הכול לפי המתכונת שבמסכת אבות (ה), כא). כיוון שאין מספיקים ללמד את פירושי התנ"ך עד גיל עשר, יסתפקו בקריאת הפשט וילמדו את הפירוש מתוך התלמוד (עמ' 539). שיטת לימוד זו שהציע ר' משה לקויה אף היא שכן פירושי חז"ל על התנ"ך הם בדרך כלל מדרש ואגדה ואינם מתחשבים בפשוטו של מקרא. אבל, כדרכה של תורה בחינוך היהודי, דווקא הצעה זו נתקבלה, ומשך מאות בשנים היה הידע של תלמידי חכמים בתנ"ך מוגבל למה שכתוב בתלמוד ובמדרש. את פשט המקרא לא הבינו וגם לא ביקשו להבין.

ר' משה ידע שאין כל סיכוי לדחות את לימוד הגמרא עד גיל חמש-עשרה, משום כך התפשר ודרש שלפחות לא יתחילו ללמד גמרא לנער שעדיין לא מלאו לו עשר שנים (עמ' 540). עוד הציע ר' משה שכדי שהתלמידים יבינו היטב את החומר ויזכרו אותו, צריך לחזור עליו כמה פעמים, וזאת במקום לעסוק בפלפולי סרק שאין בהם ברכה (עמ' 542).

אשר להזנחת החינוך של ילדי העניים, ר' משה הציע שבבית-ספר מסודר יפה יוכל המלמד להוסיף על מספר תלמידיו עד עשרים וחמישה (ראה בבא בתרא כא, ע"א), שכן "נר לאחד נר למאה" (שבת קכב, ע"א)³, ואז יוכל המלמד ליקח שכר מועט מנער אחד, ולא יהיה נפר שוע לפני דל, ואם עשיר ואם עני. ואם דל, ישכב לבטח שיהיה לבנו מלמד להועיל. מה שאין כן כשאינו כן, כי כסף יענה את הכל, ועניים בשפל ישבו" (שם). ואחרון אחרון, ר' משה מיעץ למלמדים ללמד את תלמידיהם "בנחת... ולא יקפיד עליהם להתכעס על חוסר דעתם וקוצר הבנתם והשגתם" (עמ' 543).

רוב הצעות והתיקונים שהציע ר' משה – וכן תיקוני המהר"ל ובני דורו – נגנזו ולא יושמו. נתקיים כאן מה שנאמר בקהלת "מְעַוְתָּהּ לֹא יוּכַל לְתַקֵּן וְחִסְרוֹן לֹא יוּכַל לְהַמְנוֹת" (א, טו). רוב הליקויים שהיו בזמנו של המהר"ל ובזמנם של המתקנים שבאו אחריו נותרו כשהיו. גם במאה הי"ט המשיכו להתריע עליהם ואפילו במאה העשרים – והכול ללא הועיל.

כאמור, ר' משה מוראפטשיק היה בעצמו מלמד תינוקות, ומתוך הניסיון שצבר התריע גם על בעיות בין נערים מתבגרים, בהקשר זה אמר:

3 על יסוד הפתגם "נר לאחד נר למאה" הגיע ר' משה למסקנה מפליגה ש"כדורות הראשונים היו מעמידים בכל עיר ועיר בתי מדרשות מיוחדים... ליתן שם גם בני עניים... ולא יצטרך מלמד להשגיח על השעה, רק יכול להיות לו אפילו ק' נערים... רק פְּלִם שְׁוִים" (עמ' 543). מיותר לציין שמעולם לא היה מצב "אידיאלי" שכזה, וגם לא היה כל סיכוי ש"לא יצטרך מלמד להחניף לבעל הבית", ואף לא שיתקנו בכל קהילה את סידורי שכר המלמד (שם). הכול נשאר בגדר "הלכתא למשיחא".

צריך כל מלמד ומלמד להשגיח... ולהציץ בהשקפה מעולה על הנערים שלא ישחקו במיני שחק וערוה, או יספרו לשון הרע וניבול פה ח"ו, כי הרבה פעמים יש למלמד נערים אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם, הולכים לתומם כדעת התינוק, ויש ביניהם גדול היודע כי ערום הוא ופן ח"ו החוטא שהוא יאבד טובה הרבה מהקטנים וירגילם לדבר עברה, ובפרט בזמן החורף, שהתלמידים לנים בבית רבם וישכבו שנים או שלושה תחת כסות אחת. אז יהיה נזהר, וצריכין שמור ביותר שלא יצחקו וישחקו הנערים (עמ' 544).

ג

גם בחינוך הבנות היו לפעמים בעיות של מוסר. אמנם נשים היו פטורות מתלמוד תורה וחינוך פורמלי לבנות לא היה קיים אז, אבל למרות זאת היה צורך ללמד את הבנות מצוות והלכות שנשים חייבות לקיים, ולפי ספר חסידים לר' יהודה בר' שמואל החסיד מרגנשבורג (1150–1217) – אפילו שפחות חייבות לדעת "פסקי המצוות מה לעשות ומה שלא לעשות" (עמ' 90). ברם, כאן התעוררה השאלה למי מותר ללמד בנות. נשים מורות כמעט ולא היו בנמצא ועם מורים הייתה הבעיה של איסור ייחוד. למרות זאת הקלו במורים נשואים, בייחוד אם בזמן השיעור נכח אדם נוסף. אבל "לא יתכן לבחור ללמד לבנות אפילו האב עומד שם ושומר פן... [יתגבר] יצרו עליה או יצרה עליו" (שם).

אך לא רק עם התלמידים היו בעיות. גם המלמדים לא היו טלית שכולה תכלת. כבר בימי הביניים העלו על נס בעיות שעלו בשל מורים שלא התאימו לתפקידם, אם מחמת חוסר יראת שמים שלהם אם מסיבות אחרות. בספר חסידים נמתחת ביקורת קשה על מלמדים כעסנים שהיו מכים את התלמידים או מקללים אותם. והנה מה שכותב בעל ספר חסידים על מלמדים שכאלה: "הרב שכועס על תלמידו לא יכנו בספר [ספר קודש] והתלמיד לא יגן [על עצמו] בספר לקבל הכאות, אלא אם כן יש בהכאות סכנת נפשות" (עמ' 84). משמע שהיו לפעמים מכים תלמידים עד כדי סכנת נפשות. בעל ספר חסידים מציע שלא לשכור מלמד כעסן:

אל יתן אדם את בנו לפני כעסנים ללמדם, כי יכום או יענישום. כי [כאשר] אחד לא נתן שכר המלמד כששאל לו השכירות מהרה, אמר לתלמידיו: יהי רצון שלא תצליחו בלימודיכם. אמר להכם: מה פשעו? ואמר לאביהם: שמע לעצתי ותשכיר [צ"ל תשכור] מלמד אחר לבניך שלא יהיה כעסן, ולזה תתן השכירות שלו, אע"פ שלא הגיע סוף ה"זמן", תפרידו לשלום ממך (עמ' 88).

בעיה אחרת הייתה מלמדים זרים שהגיעו לקהילות אשכנז, בדרך כלל מפולין, ובאו בתחרות עם המלמדים המקומיים על משרות. בתקנות קהילות אה"ו (אלטונה, המבורג, ואנזבק [Wandsbek]) הוחלט בשנת 1731 ש"כל המלמדים שלא קיבלו מאת הפרנסים רשיון (ללמד) יגורשו מן הקהילה כיתר הזרים" (עמ' 289). ברם, גם המלמדים המקומיים לא שפר עליהם מזלם. כיוון שהיהודים נהנו

מאוטונומיה בענייני חינוך ומשפט, יכלו פרנסי הקהילה לרדות במלמדים ולהטיל עליהם משמעת של ברזל – ואם המלמדים התקוממו, הם נענשו או גורשו. הנה כמה מן התקנות:

כ"ב אלול ה"א תצ"ב (1732). כל המלמדים, בין תושבי הקהילה ובין בני ערים אחרות, מחויבים בלי שום אמתלא בעולם להחזיק, מהיום ועד יום כיפורים, את תלמידיהם ב"חדר" עד זמן תפילת המנחה, ומיום כיפורים עד סוכות לפחות חצי היום, ואחרי הסוכות שוב כל היום. כן מחויבים המלמדים להחזיק את התלמידים ב"חדר" בכל שבת, ומי שיעבור על זה יענש בלי שום משיאת [משוא] פנים (עמ' 289).

כ"ח אלול ה"א תצ"ג (1733). כל המלמד שלא ילמד עם הנערים בחדר בימי "בין הזמנים" והם יתנהגו בחוצפה – יענש ולא תהא לו רשות להיות מלמד שם עוד (שם).

תקנה אחרת משנת 1726 קבעה את מספר שעות ההוראה ליום לימודים – עשר שעות בקיץ, ושמונה שעות בחורף – וכן את שכר המלמד, לא יותר מארבעה רייכסטלר (עמ' 290). פרנסי הקהילה היו בודקים גם כמה משלמים בעלי-בתים למורים פרטיים (עמ' 292), מן הסתם כדי למנוע את "הפקעת" שכר המלמדים. ואכן מוצאים אנו שבסוף המאה הי"ח היו משלמים למורה בית (Hauslehrer) "יותר מאיזה גראף"; והיו אז בהמבורג כחמישים מורים פרטיים, רובם משכילים ילידי גרמניה (עמ' 305).

מלבד תקנות הקהילה היו גם כרוזים מיוחדים מטעם שלוש הקהילות (אה"ו), לרבות אחד ש"לא ילכו המלמדים לטייל אחר תפילת המנחה" (עמ' 289). למעשה, המלמדים היו משועבדים לתלמידים (ולקהילה) שבעה ימים בשבוע, והתלמידים לא נהנו מחופשה, פרט לפסח וסוכות; היו קהילות שגם בחול-המועד למדו ב"חדרים" חצי יום. ספק אם היה בכל זה משום "יגדיל תורה ויאדיר" או משום "והגית בו יומם ולילה". סביר יותר שהייתה כאן התעמרות של ראשי הקהילה ופרנסיה במלמדים, ושרצו להפגין כוח כלפי כל מי שהיה כפוף להם. התקנות היו מלוות באיומים על העובר עליהן, לרבות איסור הוראה, קנסות, מאסר וגירוש. בכל קהילות האשכנזים הייתה מלאכת המלמד מלאכה בזויה – תחנה אחרונה לכל מי שנכשל בעסקיו ולא היה מוכשר לשום מקצוע אחר.

ד

תנועת ההשכלה בגרמניה, הקשורה בשמו של משה מנדלסון, השתדלה לתקן את החינוך, בעיקר על-ידי הוראת השפה הגרמנית בבתי-ספר יהודים. המורים היו יהודים משכילים שידעו גרמנית על בוריה. היהלום שבכתר ביהדות זו היה תרגום התורה לגרמנית ספרותית יפה על-ידי מנדלסון; התרגום החדש הודפס באותיות עבריות למען ירוץ הקורא בו. מטרת התרגום הייתה לא להקל על הבנת התורה אלא הפצת התרבות הגרמנית ועשיית נפשות להשכלה בקרב המוני היהודים דוברי

היידיש במרכז אירופה ומזרחה, ולכן הוא עורר התנגדות חריפה של רוב הרבנים. בייחוד התנגד לו ר' יחזקאל לנדא, בעל שו"ת **נודע ביהודה**, רבה של פראג משנת 1754 ועד לפטירתו בשנת 1793. תרגומו של מנדלסון זכה להצלחה גדולה והשתמשו בו דורות של יהודים במרכז אירופה. הרבנים לעומת זאת, ראו בו סכנת התבוללות, ואולי בצדק, אם כי היו גם דעות אחרות. בין המסנגרים על התרגום בלט ר' שמואל לנדא, בנו של ר' יחזקאל לנדא "הנודע ביהודה", שהכיר בעובדה ש"בלתי ידיעת לשון דייטש וכתבתו אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה" (עמ' 36). הוא הציע להשתמש בחומש של מנדלסון, גם בתרגום וגם בביאור (שרוב הרבנים דנוהו ל"ביעור"). מעניין שר' שמואל לנדא ראה בתרגום דווקא אמצעי ללימוד לשון הקודש, נוסף ליראת שמים ו"דביקות באמונה ובתורת ה'" ואמונתו של התלמיד תישאר "תקועה בליבו כל ימי חייו" (עמ' 37).

לעומת מפעלם של מנדלסון ותלמידיו בתרגום לגרמנית של התנ"ך ובביאור ה"מודרני", שעם כל הפולמוס שעורר, עוד היה נסבל ואפילו רצוי במידה מסוימת, הרי שנפתלי הירץ וייזל, מחלוצי תנועת ההשכלה בגרמניה, עורר פולמוס מר במכתבו המפורסם **דברי שלום ואמת**. הקטליזטור למכתבו של וייזל הייתה פקודתו של הקיסר יוסף השני, הידועה בשם **Tolerant-Patent** (1781). לכאורה היו בפקודה זו הקלות מסוימות ליהודים תמורת "תיקונים" במערכת החינוך שלהם שהייתה אמורה לעבור תהליך של גרמניזציה על חשבון לימודי הקודש. מאחורי פקודתו זו של הקיסר עמד רצונו שהיהודים יתבוללו וייטמעו בחברה הגרמנית אך רוב המשכילים לא עמדו על כך וראו בקיסר שליט רב-חסד שבא להיטיב עם נתיניו היהודים. כך גם וייזל שביקש להשפיע על היהודים – ולפחות על מנהיגיהם – שיקבלו באהבה את פקודת הקיסר וימלאו בזריזות את דרישותיו.

וייזל החזיק בדעה שיש ללמד את הנוער היהודי שתי תורות – תורת האדם ותורת ה', כלומר "חקי אלהים ותורותיו" (עמ' 312). הוא המליץ ללמד נושאים חילוניים כמו היסטוריה, גאוגרפיה, מתמטיקה, אסטרונומיה וכיוצא בהם, ובייחוד גרמנית ועברית (עמ' 315–312). הזנחת תורת האדם – כלומר לימודי החול – בקהילות אשכנזי ופולין הייתה, לדעתו של וייזל, תוצאה של הרדיפות שהיהודים סבלו מהן למעלה מאלף שנה. עם זאת, וייזל מייחס כמה מקלקולי החינוך היהודי למלמדים מפולין "המדברים שפת אשכנזי בדרך בוקה ומבולקה" (עמ' 316), והוא ממליץ על תרגום התורה של מנדלסון לשם תיקון לשון התלמידים.

וייזל טוען, ובצדק, שתלמיד שאינו מתאים ללימוד התלמוד עדיף שילמד אומנות, בשילוב עם תורה ומוסר יראת שמים, שכן "לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד" (עמ' 317) – כלל פדגוגי זה אינו מיושם בחוגי החרדים עד עצם היום הזה. אבל גם בתוכנית לימודי החול של וייזל עצמו היו ליקויים, תוכניתו כללה בין השאר אסטרונומיה ופילוסופיה דתית – נושאים שבהחלט אינם מתאימים לכל התלמידים – וייזל הניח כנראה שכולם נוצרו ללמוד את כל "שבע החוכמות" (עמ' 317). בנוסף שגה וייזל כשייחס לקיסר יוסף השני כוונות טובות שכלל לא עלו על דעתו, כפי

שהוכח אחר כך על-ידי היסטוריונים. אין פלא אפוא שלאיגרת זו קמו מתנגדים מקרב גדולי רבני אשכנז ביניהם ר' יחזקאל לנדא (ה"נודע ביהודה"), ר' פנחס הורוביץ, בעל המקנה וההפלאה, שהיה אב בית-הדין בפרנקפורט (שעל המייזן), ור' דוד טעביל חריף, אבד"ק ליסא.

בדרשת שבת הגדול תקמ"ב (1782), תקף ה"נודע ביהודה" את וייזל וכינה אותו "איש רשע" ש"העז פניו [לומר] שהתורה אינה חשובה מאומה... והנימוסים חשובים יותר מן התורה" (עמ' 73).

ה"נודע ביהודה" לא התנגד ללימוד הלשונות וללימוד "דרכי החשבון, מוסר והנהגות טובות" (עמ' 74). [חשוב לציין שבניו היו גם משכילים וגם רבנים ותלמידי חכמים, והקדימו בשני דורות את רעיונו של ר' שמשון רפאל הירש, "תורה עם דרך ארץ"]. ברם, הרבנים עמדו על כך שלימוד התורה יהיה עיקר ושאר החוכמות טפל. הם ראו בצדק שיש בהצעותיו של וייזל סכנה לחינוך הדתי, ואכן גרץ כתב ש"צדקו תלמידי החכמים הקנאים. הם בקנאתם ראו את הנולד יותר מבן מנחם [מנדלסון] וייזל בבטחונם" (עמ' 317).

וייזל כתב מכתב שני שקראו רב טוב לבית ישראל ובו התנצל והסביר "שעיקר מה שהזהרתי עליו היה שילמדו בנינו המקרא כהוגן ושיבינו בדבר ה', וילמדו עמהם דברי מוסר השכל ולדבר צחות... ושילמדו בגיאוגרפיה והיסטוריה" (עמ' 318). למותר לציין שהרבנים לא קיבלו את דברי ההסבר וההתנצלות שלו, וכאמור, הם עמדו על כוונתם הנסתרת של משכילי הדור ששאפו שלימודי החול יהיו העיקר, ולימודי הקודש טפל. בסופו של דבר הביע וייזל אכזבה מרה מהתיקונים שהמליץ עליהם:

ראו עתה מה הם עושים... תורת ה' ילמדו עמהם כמבראשונה בלשון מסורסת ומבולבלת, כי הוגד לי שגזרו שלא ילמדו אדם בתרגום אשכנזי הנ"ל [של מנדלסון] עד היותו בן שלש עשרה שנה, והרי זה דומה כאילו גזרו שלא ילמדו הנער מקרא כלל. כי מאותו למוד המסורס שלומד עתה, ידמה בעיניו שאין צחות ותפארת במאמרי תורה, וכשיהיה בן י"ג לא יחפוץ בה עוד (עמ' 328).

נחמה פורתא הייתה לווייזל מתיקוני הקהילה היהודית בטריעסט (Trieste) שהייתה תחת השלטון האוסטרי – שם הקימו בית-ספר, Ecole Normale, כמצוות הקיסר, אבל קראו לו "תלמוד תורה" ולימדו בו מקרא, משנה ותלמוד, יחד עם לימודי חול. וייזל שיבח את אנשי הקהילה וראה בתיקוניה דוגמה לחיקוי בקהילות אשכנז ופולין (עמ' 329). אבל קהילות אלה המשיכו בהרגלן לדחות כל תיקון – והתוצאות ידועות.

4 באותה שבת דרש ר' טבעיל דרשה חריפה נגד וייזל וכינה אותו "איש חנף ומרע, איש עני בדעת, הדיוט שבהדיוטים... איש רשע... איש הנעדר חכמות הנשגבות... ואין לו חלק ונחלה בעומק התלמוד בלימודו... איש שתום העין... רש ונקלה... טמא יקרא לאיש הזה" (עמ' 192–191); "לא תאבו ולא תשמעו להשוטה הרשע הזה" (עמ' 194).

כרך זה, שיש בו כמעט כל המעלות שציינתי במאמר הביקורת על כרך ב', מוקדש לפרופ' דב רפל במלאת לו פ"ה שנים. פרופ' רפל, מגדולי המומחים לתולדות החינוך בישראל, תרם רבות להוצאה החדשה והמשופרת של מפעל חייו של הרב פרופ' שמחה אסף ז"ל. פרופ' שמואל גליק ערך את הספר עריכה מושלמת; ראויה לשבח גם הצורה האסתטית הנאה שעליה יכול הקורא רק לברך על המוגמר. וכפי שנכתב ב"פתח דבר" (עמ' ז), ממהדורה זו הושמטה רשימת ספרי הלימוד (שמלכתחילה לא הייתה מושלמת) עד שנת ת"ר (1840) ורשימה מעודכנת מאת פרופ' רפל תפסה את מקומה (פורסמה בכתב־העת דור לדור, ח [תשנ"ה]). בכרך ג' שיצא לאור ממש לאחרונה, נדפסו מפתחות מפורטים החסרים בכרך זה.